

Tenir terra a l'Havana o *faire des chateaux en Espagne*: paremiologia i transacció cultural

Xus Ugarte i Ballester
Estudis Universitaris de Vic

“Cada llengua divideix i anomena de forma diferent l'experiència que nosaltres tenim del món” diu Georges Mounin.

“La visió que cadascun de nosaltres es fa del món es veu determinada per les estructures de la llengua materna”, assenyalen Sapir i Whorf.

Tanmateix, això no significa que siguem presoners per sempre del sistema conceptual heretat de la nostra primera llengua. Per això voldria exposar problemes i opcions de traducció de frases fetes i proverbis en català, castellà, francès i anglès que es refereixen, alguns amb admiració, però la majoria amb recel o amb ironia, a altres cultures o comunitats.

Si els del poble del costat són els eterns rivals i els de la capital de la comarca uns presumits sense remei, als països o comunitats properes els sol tocar sempre el rebre. Circumstàncies històriques perllongaren el contacte, a la Península ibèrica, entre cristians, musulmans i jueus. Català i castellà estan farcits de refranys amb els costums més deplorables dels anomenats invasors, que disfressen sovint la impotència econòmica dels nadius.

Siga per la barrera pirinenca, o siga perquè els “infidels” destrugueren els peninsulars durant uns quants segles, els francesos compten amb una presència discreta en els proverbis populars catalans i castellans. El mateix podríem dir de l'inrevés; als anglesos, en canvi, se'ls recorda la invasió de l'Hexàgon amb fórmules d'origen gairebé escatològic. L'anglès britànic, contràriament a les tres llengües llatines, incorpora un ampli ventall de referències culturals: Prússia, França, Grècia, Orient. Les referències bíbliques o clàssiques (“Sodoma i Gomorra”, “els samaritans”, “travessar el Rubicó”, etc.) les trobem a les quatre llengües, així com a d'altres que comparteixen la civilització judeocristiana. La traducció hauria de ser més factible entre llengües que pertanyen a una zona d'influència cultural comuna.

“Despedirse a la francesa”, “Agafar una turca”, “Això no mata moros”, “Treballar com un negre” o “Spanish practices”, per a designar una organització ineficaç, han perdut per a la majoria de parlants el matís pejoratiu envers els al·ludits del moment de la seva creació, i s’han convertit en una fórmula que expressa un comportament o un judici de valors. Perquè, encara que per Francis Bacon, “el geni, l’agudesia i l’esperit d’una nació es revela en els seus proverbis”, Wandruska recorda que “moltes formes de la llengua ja s’han buidat del seu contingut, atès que l’esperit viu ha canviat i la llengua no va al mateix ritme de la renovació espiritual” d’una societat. Tanmateix, la susceptibilitat és major i el contingut és més conscient quan s’aplica als habitants d’una mateixa zona lingüística o d’un mateix estat. “To welsh on” o “to talk Blarnley” mostra, segons els anglesos, la poca fiabilitat dels galesos i irlandesos; la mateixa qualitat la trobem a “Faire offre de gascon” o “Más falso que un duro sevillano”; “los catalanes, de las piedras sacan panes” pot tenir una connotació de poble treballador o explotador. Ara bé, emprar públicament aquestes mostres de saviesa popular, no és, com observarien els anglosaxons, políticament correcte.

La traducció de frases fetes va més enllà del diccionari. La traducció, diu Alan Duff, és “travessar la frontera” d’una llengua a una altra. Les qüestions estan a ambdós costats de la frontera. Cal esbrinar què hi ha darrere les paraules: to, sentits amagats, ironia, metàfora, és a dir, aquelles característiques del llenguatge que no sols s’han de traduir, sinó també d’interpretar.

La ciència crea categories per poder entendre l’univers físic i el significat de l’ésser humà com a pertanyent a un grup. Ara bé, les persones formem també categories molt ben ordenades, vagues i sense verificar. Creem estereotips (“els japonesos són així”, “tots els homes són iguals”, en boca de dones), alguns de personals, i la majoria els compartim amb la comunitat.

Emilia Hernández parla de la necessitat de comunicar cada experiència d’ordre individual o col·lectiu; un cop obtinguda l’acceptació general, neix la frase proverbial, una fórmula fàcil de pronunciar, retenir i repetir. Aquesta aprovació atorga autoritat al proverbi, encara que comporti una falsa moralitat. Les parèmies fomenten, doncs, la visió estereotipada de les altres cultures. Amb “Tres españoles, cuatro opiniones”, “Fer el pagès”, o “To go Dutch” cal menys esforç a l’hora de definir el comportament d’un espanyol, un pagès o un neerlandès, perquè els proverbis semblen sentències absolutes.

“Fer l’indi”, “Això són contes tàrtars” [“Eso son cuentos tártaros”], “Naranjas de la China”, “Como si fuera chino” i les seves variants corresponen a un estereotip alimentat pel desconeixement d’una cultura remota i estranya, perquè ja se sap que “De luengas tierras, luengas mentiras” o “A beau mentir qui vient de loin”. És clar, així a Catalunya hi havia qui “tenia terra a l’Havana”, mentre d’altres feien “châteaux en Espagne” o “castles” a la llunyana “Spain”, i a Castella els havien de fer “en el aire”.

Així, veiem com les frases fetes troben més que no ens pensem corresponents en altres llengües: moltes es refereixen a conceptes universals, intraduibles literalment, però que cada comunitat adapta segons la seva història o tradició. El traductor, si vol que el lector de la llengua d'arribada l'entengui, haurà d'utilitzar expressions autòctones. Si amb "Zamora no se ganó en una hora" l'autor castellà vol indicar que es requereix temps i esforç per a una obra de valor, el francès, coneixedor o no de les batalles zamoranes, percebrà el concepte amb "Paris ne s'est pas fait en un jour" o un anglès amb "Rome was not built in a day" o un català "El món no va ésser tot fet en un dia".

Si el text o el discurs no es refereixen explícitament a Sevilla o Aragó, la qual cosa faria molt difícil el procés traductor o es podria perdre l'efecte de la traducció original, "Quien fue a Sevilla perdió su silla", "Quien fue a Aragón perdió su sillón", es convertirien en "Al lloc de la guineu, qui se n'aixeca ja no hi seu" o en "Qui va à la chasse, perd sa place".

També, "Creerse descendiente de la pata del Cid" seria "Se croire sorti de la cuisse de Jupiter", i el garbuix del "Mercat de Calaf" és el mateix que el del "Campo de Agramante", i si "Tot bon català té fred després de sopar (o de dinar)", "Todo castellano fino después de comer tiene frío".

Una altra causa totalment diferent per a l'origen de les parèmies són els contactes de pobles en algun moment de la seva història. Malauradament, hem de tornar al caire pejoratiu, ratllant el racisme, de "Al judío, dadle un palmo y tomará cuatro", "La labor de la judía, trabajar de noche y holgar de día". Aquests refranys, sortosament en desús avui dia, eren freqüents a les obres castellanes dels segles xv al xviii. El matís despectiu s'entendria amb una traducció gairebé literal en català, francès i anglès. En canvi, la influència que els musulmans exerciren en els pobles més enllà dels Pirineus fou tan reduïda, que "A más moros, más ganancia" esdevé una explicació del missatge implícit: "Plus grande la peine, plus grand le profit"; o "A moro muerto, gran lanzada", "Contre les fanfarons et les pleutres gonfiés de vantardise". "Haver-hi moros a la costa" ["Hay moros en la costa"] té sovint el mateix sentit que "The coast is not clear", encara que el primer recordi les incursions dels pirates islàmics a la Mediterrània i l'altre sigui una contrasenya dels contrabandistes.

Cadascú segons el que li va tocar viure, són "Más papistas que els papa" o "Plus royalistes que le roi", han de "Trabajar para el obispo" o "Travailler pour le roi de Prusse", "Necessitar Poblet i Santes Creus" per a una empresa difícil que "Cuesta Dios y ayuda". Segons la procedència, s'admirarà Sevilla, Granada, Nàpols, Marsella o Barcelona: "Quien no ha visto Sevilla, no ha visto maravilla", "Quien no ha visto Granada, no ha visto nada", "See Naples and die", "Qui n'a vu Marseille n'a pas vu merveille", o "Barcelona és bona si la bossa sona", atribuït a genovesos i pisans i conegut per tota la Mediterrània.

De vegades, l'equivalència és vàlida, però en context, l'ús de l'expressió autòctona no és possible, sobretot perquè es refereix a diferents nivells de llenguatge. “Ande yo caliente y ríase la gente” no té el to groller de “Afarta'm i digue'm moro”, ni “A can Garlanda” o “A can seixanta” no hi ha cap connotació pejorativa com a “Merienda de negros”. La traducció en aquests casos podria ser una traducció literal a la manera d'un refrany, que Mallastrè anomena “adaptació literal”. “Ja pot riure la gent mentre jo vagi calent”, per exemple, seria més versemblant que el tipus “Que jo vagi calent i que rigui la gent” atès que seria paral·lela a altres construccions proverbials catalanes.

Sembla que cada llengua té motius més o menys enginyosos per a qualificar —o desqualificar— els del país o comunitat veïna (“gavatx”/“gabacho”, “polaco”, “rosbeef”, “frog”, “kraut”, “dago” i tants d'altres). Els passarem per alt, atès que la traducció de paraules aïllades no constitueix l'objectiu de l'estudi, però sí que em detindré en frases fetes que palesen la susceptibilitat de cada comunitat lingüística quan la seva llengua es veu “tacada” per un accent o una sintaxi estrangeres. Veurem com hi ha recursos més o menys equivalents per a la traducció.

El “Queen's English” és patrimoni de pocs, però hi ha moltes maneres de parlar un mal anglès: “double Dutch” per a qui es fa un galimaties, i “pidgin English” o “broken English” per als súbdits de l'Imperi de Sa Graciosa Majestat que es van veure obligats a aprendre'l. Els africans de l'est no van tenir altre remei al segle XIX que “parler petit nègre”, perquè “Ce qui n'est pas clair n'est pas français”, equivalent al nostre “Clar i català”, que discriminaria així les modernes variants del parlar “xava” i el “xarnego”. “L'algaravia” i “la algarabía” són ara sinònims d'intel·ligibilitat i, abans, de llengua àrab, que devia resultar incomprensible als peninsulars, que “hablaban en cristiano”. No sabem si fou aquest escàs sentit lingüístic que originà el “Parler français comme une vache espagnole”.

L'al·lusió a països veïns no sempre es conforma als estereotips, sinó que depèn de l'experiència històrica de cada país. Els anglesos admiren dels prussians la disciplina i visió analítica (“Prussian efficiency, Teutonic thoroughness”), contraposades a l'empirisme anglosaxó. En canvi, l'esperit estalviador i seriós dels neerlandesos no els impressiona: “to go Dutch” o “A Dutch party” serien els equivalents de “A Sabadell, cadascú va per ell” o “Els de Manlleu, cadascú es paga lo seu”. Als francesos els atribueixen elements que en francès o en altres llengües no són actualment exclusius d'aquell país: “French letter” per contraceptiu, “French fries” per patates rosses, o “French window” per porció. És el mateix cas de “Spanish omelette” per “truita de patates” i paral·lel a la “truita a la francesa” [“tortilla a la francesa”] que els francesos no la consideren del seu patrimoni i en diuen “omelette nature”.

D'aquests exemples n'hi ha una legió i el traductor se'n pot sortir bé amb un bon diccionari bilingüe i un altre de monolingüe en la llengua original i la llengua d'arribada per verificar la vigència i equivalència de les expressions.

Que el culpable del mal no és mai de casa en donen testimoni les divertides i conegudes expressions de “La grippe espagnole”, versió francesa de “La gripe francesa”; “el mal francès”, —eufemisme de la sífilis—, “Despedirse a la francesa”, i “Take French leaving” adaptada per la llengua francesa com “Filer à l'anglaise”.

Els anglesos que, com a bons veïns, han estat els enemics oficials dels francesos durant els darrers set segles, inspiraren la frase feta; l'origen podria ser una formació argòtica a partir del verb “anglaiser”, robar, o de “l'Anglais”, latrina: “filer à l'anglaise” seria marxar com un lladre, sense acomiadar-se.

“Les Anglais ont débarqué” era l'eufemisme, pels volts de 1820, per a la menstruació, fent al·lusió als uniformes vermells dels soldats anglesos. “Tenir anglesos” per “tenir deutes” arribà al català a través del francès: durant la invasió anglosaxona a França, els francesos es veien obligats a recórrer als anglesos perquè els donessin crèdit, i els anglesos ho feien a rèdits molt exagerats.

El contacte bèl·lic entre França i Espanya recorda l'ambició desmesurada i la derrota de Napoleó en “L'enveja va matar Napoleó”, o, “Valer un nap” per “Valer un duro”, les monedes de cinc cèntims durant la invasió napoleònica.

D'exemples de frases fetes sobre altres comunitats n'hi ha amb escreix, i caldria desenvolupar més a fons els punts que aquí hem tractat per ampliar el ventall de matisos de traducció en les quatre llengues. Tanmateix, confiant primerament en la intuïció traductora, hem esbossat unes normes genèriques per a la traducció de refranys i proverbis.

El principi és la fidelitat al sentit original, i per això: no es pot traduir literalment una expressió idiomàtica si no té sentit en la llengua d'arribada; cal demanar-se si el proverbi és “mort”, “viu”, un clixé o una imatge actual; el proverbi traduït ha d'estar en consonància amb l'estil i el registre lingüístic del text de la llengua d'arribada.

Hem de matisar, a tall de conclusió, la cita de Sapir-Whorf amb què començàvem, segons la qual les visions dissemblants de les diferents llengües no són comparables de cap manera: els intercanvis comercials, les convivències més o menys pacífiques entre dos pobles, el fons cultural comú i, per damunt de tot, els valors universals, fan que la traducció, ajustada o literal, sigui possible, encara que calgui una reflexió i un esforç del traductor per escapar del poderós escull lingüístic i cultural de la llengua materna.

BIBLIOGRAFIA

- AMADES, J.: *Refranyer català comentat*. Selecta. Barcelona, 1985.
- BALLBASTRE I FERRER, J.: *Nou recull de modismes i frases fetes*. Pòrtic. Barcelona, 1992, 6a ed.
- COMBET, L.: *Español idiomático. Refranes españoles*. Privat, Didier. Tolosa-París, 1967.
- CAMPOS, J.; BARELLA, A.: *Diccionario de refranes. Anejos del Boletín de la RAE*. Madrid, 1975.
- DUNETON, C.: *La puce à l'oreille*. Balland, 1985.
- DUFF, A.: *Translation*. Oxford University Press, 1989.
- GULLAND, D.; HINDS-HOWELL, D.: *Dictionary of English idioms*. Penguin Books, 1986.
- LAKOFF, R. T.: *Talking Power. The Politics of Language*. Basic Books, 1990.
- Grand dictionnaire français-espagnol, espagnol-français*. Larousse, 1992.
- MALLAFRÈ, J.: *Llengua de tribu i llengua de polis: bases d'una traducció literària*. Quaderns Crema. Barcelona, 1991.
- MOUNIN, G.: *Les problèmes théoriques de la traduction*. Gallimard. Paris, 1963
- Oxford Dictionary, The Concise*. Clarendon Press. Oxford, 1990.
- RASPALL, J.; MARTÍ, J.: *Diccionari de locucions i frases fetes*. Edicions 62. Barcelona, 1986.
- TATILON, C.: *Traduire: pour une pédagogie de la traduction*. GREF. Toronto, 1986.